

Sluttrapport for dokumentasjons- og opplæringsprosjektet

Jordkjellarprosjektet:

“Jordkjellaren gjennom fleire årstider”

NORSK
HÅNDVERKSINSTITUTT

Jordkjellarprosjektet: "Jordkjellaren gjennom fleire årstider"

Prosjekt nr.: 22580118.

Kort prosjektbeskrivelse:

Jordkjellarar finns i ulike variantar over heile landet, men det er svært få som brukar jordkjellaren på tradisjonelt vis i dag, Potekjellaren, som den også vart kalla i Nordhordland, vart i hovudsak brukt til lagring av poteter og andre grønnsaker, men har også blitt brukt til røyking av fisk. Fleire generasjonars opparbeidd kunnskap om bruk av jordkjellarane er på veg til å gå tapt, og målet til prosjektet "Jordkjellaren gjennom fleire årstider" var å dokumentere kunnskap og bruk av jordkjellaren før og no, og samstundes reflektere over kva rolle jordkjellaren kan ha i framtida.

Museumssenteret i Nordhordland har samarbeida med visuell antropolog og filmskapar Siri Linn Brandsøy som har reist rundt på Radøy, Osterøy og Holsnøy i Nordhordland for å dokumentere jordkjellarar. Tørmurar Håkon Aase har hjelpt oss med å lokalisere jordkjellarar og satt oss i kontakt med informantar til prosjektet.

I innsamlingsfasen besøkte vi fleire eigarar av jordkjellarar som har kjennskap til korleis dei vart brukt. Nokon av informantane hadde også jordkjellarar som framleis er i bruk på ulike vis. Av dei vi var i kontakt med vart det plukka ut fire deltakarar som vart med vidare i prosjektet, og det vart gjennomført intervju med desse på lyd- og filmopptak. Intervjuene, samt portrett av ulike jordkjellarar og filmopptak av aktivitet knytta til kjellarane har blitt redigert saman til tre filmsnuttar som viser korleis jordkjellaren vert brukt som potekjellar, eldhus og kulturminne.

Prosjektperiode: 2019 – 2020

Sluttrapport: 2020

Sted: Radøy, Osterøy og Holsnøy (Nordhordland)

Deltagere:

Tradisjonsbærer: Lise Berit Øpsen Eikeland, Oddvar Eikeland, Erling Kleiveland og Ragna Ådlandsvik

Fagpersoner: Håkon Aase

Dokumentator: Siri Linn Brandsøy

Prosjektleder: Arild Sætre

Ansvarlig Norsk håndverksinstitutt: Tore R. Tøndevold / Kjetil Storeheier Norheim

Samarbeidspartnere: Museumssenteret i Nordhordland

Film 1: Potekjellaren - Eit portrett

Foto: Screenshot av ein jordkjellar langs vegen på Radøy frå filmen "Potekjellaren - Eit portrett".

Den første filmen i serien om jordkjellaren er laga som eit portrett med ulike vignettar av jordkjellarar gjennom fleire årstider frå vinter til vinter.

Den byrjar langs vegen der vi ser ulike jordkjellarar som ikkje lenger er i bruk. Lise Øpsen Eikeland si stemme minner oss om at det ikkje er mange i dag som kan hugse at desse kjellarane vart brukt til poteter. Lise vaks opp på øya Øpso og kan hugse at dei bytta poteter med dei som budde på Eikeland. Noko inspirert av denne interaksjonen er filmen redigert som ein dialog mellom Øpsen og Oddvar Eikeland som er blant dei få som brukar sin potekjellar til lagring av poteter.

Muren på potekjellaren til Oddvar husar ein svartmeisfamilie, og aktiviteten rundt potekjellaren hans står i kontrast til mange av dei andre potekjellarane som vi ser i filmen. I intervjuet fortel Eikeland om sin motivasjon for å brukte potekjellaren, både når det gjeld vidareføring av ein type mandelpotet frå Raudeberg og med tanke på sjølvforsyningsgraden. Han lærer borneborna sine å dyrke poteter, og vi følgjer med dei på åkeren under setting og hausting av potetene. Lise

supplenterer med det ho kan erindre frå potekjellaren sin syklus. Ho fortel om den både som potekjellar og som ein trygg tilfluktsstad under eit luftangrep på Øpso under andre verdskrig.

Filmskaparen sitt nærvær er også til stades i filmen gjennom lydbilde og subtile kamerajusteringar, og ein noko brå slutt hinter om at dokumentasjonsarbeidet ikkje er komplett. Det finst mellom anna kunnskap og bruksmåtar som ikkje er dokumentert i filmen, og dokumentasjonsarbeidet fortset i film 2 og 3. I tillegg finst det bruksområder som vi ikkje har fått dokumentert i denne omgang. Dette gjeld mellom anna ein jordkjellar i Ytre Eide som ein meiner har vore brukt til kornlagring då den ligg i nærleiken av ruinane til ei fossekværn, og ulendt til i eit område som var lite eigna til potetdyrking. Jordkjellaren det gjeld er avbilda i filmen, men vi har ikkje gått nærmere innpå historia ettersom filmen i hovudsak tek for seg jordkjellaren som potekjellar. Tipset om kornkjellaren kom også inn etter at vi var ferdig med å gjere filmopptak til prosjektet. Dette er noko vi håpar å få undersøke nærmere om vi lykkast med å sikre midlar til vidare dokumentasjon av jordkjellaren ved å utvide filmserien til fleire bruksområder. Meir om dette avslutningsvis i rapporten.

Foto: Oddvar Eikeland på Eikeland brukar framleis potekjellaren sin på tradisjonelt vis.

Bruksområder

Jordkjellaren vart tradisjonelt brukt til lagring av poteter. Kjellaren haldt dei frostfrie om vinteren, og kjølige om sommaren. Når dei vart tatt ut av jordkjellaren på vårparten var dei framleis like fine som når dei vart lagra på hausten. Etter at potetene var satt i jorda vart potetkjellaren lufta ved at ein lot dør og luke i toppen stå open. Kjellaren vart kosta ned og kalka for å halde den rein og fri for utøy.

Under innhausting av potene vart dei sortert i tre ulike størrelsar. Småpotene vart brukt til dyrefôr, og middels og store poteter vart brukt som matpotet og settepotet, og ein måtte alltid passe på at der var settepotet igjen i kjellaren til neste sesong.

Luftehella i toppen vart stengt når potetene var tørre, og så snart det gjekk mot kaldare dagar og frost vart døra til potekjelleren lukka og isolert med mellom anna halm og striesekkar. Nokon potekjellarar hadde også to dører for ekstra isolering. Temperaturen heldt seg rundt ein 6-7 grader, og det seiast at dei kvite edderkoppkokongane, som ein ser på nokre av filmklippa, var teikn på at luftfuktigheten inne i jordkjellaren var god.

Potene vart tidlegare lagra i bingar og i trekassar, og netting vart ofte nytta for å holde smågnagarar unna. Lise og Oddvar kunne ikkje gå i detalj når det gjaldt ulike lagringsmetodar, og kunnskap knytta til bruken av jordkjellaren er ofte noko fragmentert som eit resultat av at dei ikkje lenger er i aktiv bruk.

Informant Terje Fjellanger på Lindås kunne fortelje at dei lagra gulerøter lagvis med kvitmose i jordkjellaren for at dei skulle halde seg fine gjennom vinteren. Ein anna potekjellareigar på Eikeland kunne fortelje at dei brukte einer i kassane der dei lagra potetene for at dei skulle ligge tørt og godt. Desse informantane vart ikkje intervjuja på film ettersom vi ikkje har hatt nok midlar til å inkludere alle i dokumentasjonsarbeidet, men informasjonen er arkivert som ein del av prosjektet.

Film 2: Jordkjellaren som eldhus

Foto: Erling Kleiveland med laks han har røyka i jordkjellar sin på Kleiveland gard på Osterøy.

Under innsamlingsfasen vart vi gjort merksam på at jordkjellaren har også vore nytta som eldhus til røyking av fisk. På Osterøy var dette først og fremst gjort i seinare tid, etter at ein begynte å bruke kjellaren under huset til lagring av grønnsaker på 50/60-talet. Røyking av fisk var også knytta til laksefisket som var eit viktig levebrød langs Osterfjorden med laksegilje. Fisken vart frakta til og solgt i Bergen, men heimfisken som dei hadde sjølv vart røykt i jordkjellaren. I dag er laksen freda og både laksegilje og jordkjellaren si storhetstid er forbi. Erling Kleiveland fortel at i dag veit ikkje dei yngre generasjonane kva desse historiske bygga vart brukt til, og at "vi som har opplevd dei og har dei" må fortelje historia deira slik at dei kan leve vidare som kulturminne.

Etter at han flytta tilbake igjen til barndomsheimen sin på Kleiveland har han jobba for å restaurere både jordkjellaren og laksegiljene som høyrer til småbruket hans. Bygga vitner om eit tid då dei fleste hadde aktive småbruk og var sjølvforsynte.

I dag driv han med gardsturisme, og saman med sambuarar har han gjort låven om til selskapslokale, og i jordkjellaren røyker han fisk som han serverer til gjester på låven. Fisken vert røyka slik mor hans brukte å gjere det, og prosessen med røyking av fisk i jordkjellaren er klippa saman med intervjuet i jordkjellaren.

Bruksområde/framgangsmåte

På Osterøy fungerer jordkjellaren som eit eldhus der det vert laga eit bål inne i jordkjellaren av trebitar, never, einer/brakje og sagflis for å få ei god røykeutvikling. Før røyking vert laksen tørrsalta med ei blanding av salt og sukker, og hengt til tørk i kjellaren under huset i 1-2 døgn. Deretter vert saltet tørka av og fisken vert hengt opp i jordkjellaren for røyking. Luftehella på toppen av jordkjellaren vert opna for å sleppe ut røyken, som også siver ut av sprekker rundt døra. Kor lenge fisken vert røyka kjem an på størrelse på fisken og kor god røykeutviklinga er, men ein må rekne med ei røyketid mellom 3 til 5-6 timar.

Foto: Lufting gjennom opninga i taket, og eit bål beståande av einer og sagflis er viktige ingrediensar for god røykeutvikling når ein skal bruke jordkjellaren som eldhus.

Film 3: Jordkjellaren - til minne etter forfedrene

Foto: Ragna Ådlandsvik utanfor jordkjellaren sin på Io.
Den er blant dei største jordkjellaren på Meland, Holsnøy.

På småbruket til mormora hennar har Ragna Ådlandsvik laga eit eige "museum" til minne om forfedra sine. I sjøhuset heng det gamle fiskereiskap, og på veggane inne i huset prydar fleire generasjonar veggane. Den gamle jordkjellaren har blitt restaurert, og nevøen hennar Oddvar Eikeland har laga benkar langs veggane i kjellaren der ein kan sitte og tenkje tilbake. Ragna ønsker å bruke jordkjellaren som ein møteplass der ein kan invitere til historieforteljing og konsert, eller berre sitte å fabulere over historia til jordkjellaren.

Filmen byrjar med at Ragna fortel ei historie som viser kor mykje poteta og ein åkerlapp har betydd for generasjonane før oss. Ho minnst dei som kom roande frå øyene for å hente settepotet hos mora, og teiknar ei linje frå jordkjellaren sine glansdagar, parallellt med grønnsak- og tomatdyrking på Io. Io var kjend for å vere ei tomatøy og nær sagt alle bruka hadde drivhus. Ho hugsar sjølv at bror hennar dyrka grønnsaker som han lagra i jordkjellaren før han tok dei med til torget i Bergen for å selje dei der.

Sjølv har ho ikkje det genet, jordbruksgenet, men heller det ho kallar eit musesumgen. Ho er opptatt av å ta vare på arven etter forfedra sine og det betyr mykje for ho å vere i kontakt med røttene sine. Ho har restaurert jordkjellaren for å heidre minne til forfedrene og beskriv jordkjellaren som eit symbol på slit. Filmen inviterer oss til å undre oss over jordkjellaren og kva

vi kan lære av å studere den. Kva verdi har den når den ikkje lenger er i bruk? Som Ragna avslutter med til slutt hadde kanskje forfedrene noko som vi ikkje har i dag og som tradisjonsbærere i jordkjellarprosjektet prøver å halde fast ved?

Dette er den raude tråden gjennom dei tre filmene. Medan dei to første ser på jordkjellaren sin pragmatiske funksjon og kunnskapsverdi, fokuserer den siste filmen meir på jordkjellaren sin affeksjonsverdi og jordkjellaren som kulturminne. Som ein del av dette museumsarbeidet observerer vi også filmskaperen sin interaksjon og iscenesettelse av jordkjellaren og Ragna sin historie.

Bruksområde

Det første ein tenkjer på når ein studerer jordkjellaren som kulturminne er ofte byggeskikk og arkitektur, og dei imponerande teknikkane som er brukt i tørrmuring med stein. Men jordkjellaren gir oss også eit unikt innblikk i korleis forfedra våre har levd, og eit perspektiv over tid som gir oss rom til å reflektere over korleis samfunn, levemåte og matproduksjon har endra seg opp igjennom tidene. På samme måte som gamle foto får lettere fram minner og historier i ein intervjusamanheng, elisiterer også jordkjellaren fram tankar rundt den bygde kulturarven vår sin historie og syner oss at den framleis har ein viktig plass i historien vår som immateriell kulturarv.

Vegen vidare for Jordkjellar-prosjektet

Foto: Konfirmanten Sigmund Askvik poserer med far og mor ved jordkjellaren i Askvik, Ostereidet.

Samla viser dei tre filmane ein god samtidsdokumentasjon av jordkjellaren, samstundes som dei tek for seg den opphavlege bruken til jordkjellaren. Innleiingsvis var det utfordrande å finne tradisjonsbærarar som framleis brukar sine jordkjellarar, og i møte med dei som framleis kan hugse korleis dei vart brukt innser vi at vi verkeleg er ute i tolvte time for å samle inn det som er igjen av kunnskap. Av dei vi snakka med kunne alle litt om den tradisjonelle bruken, men berre eit fåtal kunne gå i detalj om til dømes tradisjonelle lagringsmetodar med bruk av kvitmose og einer, og så langt har vi ikkje lykkast i å finne nokon som framleis praktiserer eller som kan gå i dybden på korleis dette vart gjort.

Det gjenstår framleis ein del dokumentasjonsarbeid for å få på plass dei brikkene som manglar, og som nemnt kan det også vere aktuelt å dokumentere andre bruksområder som vi ikkje har vore kjent med tidlegare slik som tilfelle med kornkjellaren på Ytre Eide. Vidar Lehman har skrive om denne i boka si "Heim", og denne historia med Lehman som tradisjonsbærar kunne ha vore eit fint tillegg til filmserien. Mot slutten av prosjektet kom vi også i kontakt med ein yngre familie som bur på eit bruk i Askvik der det aldri har vore ein haust utan poteter i potekjellaren, og det ville også ha vore interessant å utforske dei yngre generasjonane sine tankar rundt bruk av

jordkjellaren som potekjellar og framtidig bruk. Spesielt med tanke på den aukande interessa vi ser innan dyrking av grønnsaker, småbruk og sjølvberging.

Vi ynskjer no med utgangspunkt i det gode arbeidet som allereie er gjort å vidareføre prosjektet inn i ei ny fase. Her vil vi sjå nærmare på kva kunnskap og bruk vi ynskjer å legge til det materialet vi allereie har og korleis dette skal presenterast samla til eit publikum. Alternativa vi vil sjå nærmare på moglegheiten for å vise filmene som ein installasjon på museet og evt. andre visningsarenaer, og ei digital løysing/digital utstilling på nett der publikum sjølv kan delta i dokumentasjonsprosessen ved å sende inn gamle bilder og historier som vert lagt til prosjektet. Vi håpar at filmene vil vere med å auke interessa for å ivareta jordkjellaren sin historie, bidra til kunnskapsinnsamling og kanskje til og med inspirere nokon til å puste nytt liv i gamle tradisjonar.

Filmene vert no sendt vidare til tradisjonsbærarane for feedback og endeleg godkjenning, og siste korreksjon av lyd og farge vert gjort når vi har stadfesta endeleg visningsplattform for filmene.

Vi ynskjer også å få lagt til tekst på norsk og engelsk til filmene, og vil no gå igang med vidare planlegging og nye søknadsrunder for å finansiere dette, distribusjon og ei vidareføring av prosjektet.

Avslutningsvis vil vi takke Håndverksinstituttet så mykje for dykkar bidrag og støtte til dette viktige arbeidet og filmene som vi har fått produsert som ein del av jordkjellarprosjektet.

Filmene kan sjåast her:

Potekjellaren - Eit portrett (del 1)

<https://vimeo.com/489793211/23940d7d89>

Jordkjellaren som eldhus (del 2)

<https://vimeo.com/489814049/e4306dc523>

Jordkjellaren - til minne etter forfedrene (del 3)

<https://vimeo.com/492420578/cee4b0ebbf>